

«ՄԱՆԿՈՒՆՔ» ԵԶՐՆ ԱՅԼԱԵԶՈՒ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ

Սույն հոդվածը «Ուխտի մանկունք» և «մանկունք Եկեղեցույ» հրապարակման¹ երկրորդ մասն է, որում, ինչպես և խոստացել էիք, ամփոփված են «մանկունք» տերմինի վկայություններն այլալեզու աղբյուրներում և ներկայացված են ուսումնասիրության մասնական եզրահանգումները:

Հունական և լատինական երկերում (հիմնականում վաղ քրիստոնեական շրջանի) խնդրո առարկա տերմինը սակավ է վկայված. դրանցից մի քանիսն արդեն մեջբերված են հոդվածի առաջին մասում²: Այլալեզու աղբյուրների ներգրավումը կարևոր է ոչ միայն քննարկվող եզրի և դրանով կազմված բառակապակցությունների ստույգ իմաստը պարզաբանելու, այլև հերքելու համար աստրագետներից շատերի կարծիքն այն մասին, որ bar Q'yāmā արտահայտության ներքո պարփակված գաղափարները հատուկ են միայն վաղ ասորական քրիստոնեությանը:

Նախ՝ կրկին անդրադառնալով Ափրահատի գրքին և մեջբերենք այն հատվածները³, որոնք դարձել են գիտական բանավեճերի առարկա և արդեն հարյուր տարի է, որ ասորաբանության առաջնային չլուծված խնդիրներից են: Այն հանգամանքը, որ այս երկը առնչվում է «մանուկ» տերմինի հետ, փաստվում է գրվածքի հայերեն թարգմանության վերնագրով, ուր պարզորոշ նշված է, որ գիրքը հասցեագրված է «մանկանց»՝ «Գիրք, որ կոչի Զգոն արարեալ Սրբոյն Յակոբայ երիցս երանեալ Հայրապետին Մըծբին քաղաքի՝ ըստ խնդրոյ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսատրչին, սակս մանկանց նորոյս Սիովնի»: Վերնագրից բացի, մանկունք եզրը Ափրահատի թարգմանությունում հանդիպում է մասնալ տեղերում.

«Եւ ո՛չ եթէ այս է և շատ. այլ զայս յինէն լուիջիք առանց հակառակութեան. և եղբարց մերոց մանկանց հաւանութեամբ խելամուտ արասցես զնոսա»⁴:

Երկի 6-րդ գլխում սահմանված են bar Q'yāmā-յի՝ «ուխտի մանկանց» մկարագիրը և նրանց ուղղված անհրաժեշտ պատգամները, որոնք թվով ավելի են, քան Երզնկացու «Խրատ»-ում.

«Հանդերձեսցուք պաշար օթևանաց մերոց նեղ և նուրբ ճանապարհին: Մերկասցուք ի մէնջ զաղտեղութիւն, զի զգեցցուք զհանդերձն հարսանեաց: Վարձեսցուք

¹ Մ. Շիրինյան, «Ուխտի մանկունք» և «մանկունք Եկեղեցույ», «Էջմիածին», Ը, 2002, էջ 90-110:

² Նույն փնդում, էջ 97, 101-103:

³ «Զգոն» գրքից ստորև վկայակոչվող մեջբերումները չեն կրկնում առաջին հոդվածի հարվածները, որոնց անդրադարձել էիք սղարար:

⁴ Գիրք, որ կոչի Զգոն արարեալ Սրբոյն Յակոբայ երիցս երանեալ Հայրապետին Մըծբին քաղաքի՝ ըստ խնդրոյ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսատրչին, սակս մանկանց նորոյս Սիովնի: Կոստանդնուպոլիս, 1824, էջ 201 (այսուհետև՝ Ափրահատ-Զգոն): Սակայն հաճախ թարգմանիչը օգտագործել է «որդիք» բառը:

արծաթեմ, գոր ընկալաք. զի կոչիցիմք ծառայք քաջք և ժիրք:Սրբեսցուք զսիրտս մեր յանօրէնութեան, զի տեսանիցեմք զբարձրեալն փառօք իւրովք: Եղիցուք ողորմածք որպէս և գրեալ է, զի ողորմեսցի մեզ Աստուած: Եղիցի խաղաղութիւն յիշի մերում, զի կոչիցիմք եղբարք Քրիստոսի: Եղիցուք քաղցեալք արդարու թեանն, զի լցցուք ի սեղանով անտի արքայութեանն: Եղիցուք աղ ճշմարտութեան, զի մի լիցցուք կերակուր օձին:....Դիցուք զսաղաւարտն լուսոյ. զի մի՛ մեռցուք ի պատերազմի: Պնդեսցուք զմէջս մեր ճշմարտութեամբ. զի մի՛ լքեալ գտանիցիմք ի պատերազմ»⁵:

Հատվածում ընդգծված բառերն ու բառակապակցություններն արդեն ծանոթ են մեզ Երզնկացու խրատից: Երկու գրվածքներում ներկայացված պատվիրանները համեմատելիս, կարելի է մատնանշել է՛լ ավելի ընդհանուր կետեր: Ե՛վ «Ջգոն»-ը, և՛ «Խրատ»-ը հորդորում են «մանկանց» լինել «մաքուր», ժիր⁶, ողորմած⁷ և խաղաղասեր⁸, արի մնալ սատանա-յի դեմ մղվող պատերազմում⁹, ընտրել «մեղ և մուրք ճանապարհը»¹⁰: Դիմելով «ուխտի մանկանց», Ափրահայտը հորդորում է.

«Վարձեսցուք արծաթեմ, գոր ընկալաք, զի կոչիցիմք ծառայք քաջք և ժիրք»¹¹:

«Եղիցուք մշակք ծրագլուխք»¹²:

«Ով առնու զմարմին Քրիստոսի, պահեսցէ զմարմին իւր անբիծ մաքրութեամբ»¹³:

Իսկ «մանկանց» խաղաղասիրության, հնազանդության¹⁴, հեզության, խոնարհության մասին նա գրում է.

«Եղիցի խաղաղութիւն ի միջի մերում, զի կոչիցիմք եղբարք Քրիստոսի»¹⁵:

«Որ կամի առնել զխաղաղութիւն, լինի նա մի յորդոցն Աստուծոյ»¹⁶:

«...քանզի Քրիստոս ի հեզս և ի խոնարհս բնակէ»¹⁷:

Նույն հատկանիշները վկայված են նաև որոշ հունական աղբյուրներում: Օրինակ, Կիպրի-անոսը ևս մատնանշում է մանկանց խաղաղասիրությունը. խոսքը խարսխելով Հիսուսի խաղաղասիրության վրա:

«Օրհնեալ են խաղաղասերները, քանզի նրանք պետք է անվանվեն Աստծու որ-

⁵ Ափրահայ-Ջգոն, էջ 106-107:

⁶ Ափրահայ-Ջգոն, էջ 106, 108, է. Բաղդասարյան, Հովհաննես Երզնկացին և նրա խրատական արձակը, Երևան, 1977, էջ 232 (այսուհետև՝ Հովհ. Երզնկացի, իսրապ, էջ 238):

⁷ Ափրահայ-Ջգոն, էջ 106, Հովհ. Երզնկացի, իսրապ, էջ 238:

⁸ Ափրահայ-Ջգոն, էջ 106, Հովհ. Երզնկացի, իսրապ, էջ 237:

⁹ Ափրահայ-Ջգոն, էջ 107-108, նաև գլուխ Ե, էջ 81- 105, Հովհ. Երզնկացի, իսրապ, էջ 235, 238:

¹⁰ Հովհ. Երզնկացի, իսրապ, էջ 236:

¹¹ Ափրահայ-Ջգոն, էջ 106:

¹² Ափրահայ-Ջգոն, էջ 108:

¹³ Ափրահայ-Ջգոն, էջ 111:

¹⁴ Հանդիպում է նաև «հնազանդության մանուկներ» արքայապետությունը, փնհ, օրինակ, Ա Պնպր Ա 14: Հմմտ. Հովհաննես Երզնկացու «Խրատի» 5-րդ հրահանգը, «մանկանց» խաղաղասեր լինելու մասին (Հովհ. Երզնկացի, իսրապ, էջ 237):

¹⁵ Ափրահայ-Ջգոն, էջ 106:

¹⁶ Ափրահայ-Ջգոն, էջ 111:

¹⁷ Ափրահայ-Ջգոն, էջ 132:

դիներ»¹⁸:

Մաքրության և պարզության մասին է Բարսեղ Կեսարացու հետևյալ հատվածը.

«Աստված շնորհել է մեզ այն, որ մենք մեր բարությանը մմանվենք Նրա մաքրությանը, որպեսզի գտնենք մեր կյանքի պարզամտությունը և կարողանանք ձեռք բերել այն հանգիստը, որը շնորհված է նրանց, ովքեր Քրիստոսի մանուկներն են»¹⁹:

Ի դեպ, Աստծու խոստացած «հանգիստը» «մանկանց» համատեքստում նշվում է նաև Հովհաննես Երզնկացու հետևյալ տողերում.

«Եւ Աստուած զարքայութիւնն յերկիմս է խոստացեալ և հանգիստ յաիտեմական, ջանա՛ եւ փութացի՛ր մտանել յայն հանգիստն»²⁰:

Եզրին անդրադարձած հեղինակների մեծամասնության երկերում հոգևորն ու պարզությունը ընդգծված են որպես «մանուկների» կարևորագույն հատկանիշ: Տերտուլիանոսի հետևյալ տողերը, օրինակ, նվիրված են դրան.

«Եվ հետո, մոր մանուկներ ծնվեցին, որոնք իրենց արյամբ ուխտ էին կնքել Քրիստոսի հետ: Արդյոք կասե՞ս, որ «մանուկներն» էին բղավում. «Խաչեցեք Նրան»: Ո՛չ, նրանք ո՛չ «մանուկներ» էին, ո՛չ էլ «երեխաներ», այլ բառերով ասած նրանք պարզամիտ չէին: Չէ՞ որ առաքյալն էլ հրամայում է մեզ, «մանուկներ դառնալ» Աստծու հանդեպ, մեր պարզությանը լինել «երեխայ չարության գործելու մեջ», սակայն մեր գործելակերպով՝ լինել իմաստուն»²¹:

Ափրահատի երկում՝ «ուխտի մանկանց» ուղղված պատվիրաններում, բազմիցս արժարծվում է ամուսնության նկատմամբ բացասական վերաբերմունքը, ինչը հիմք է հանդիսացել որոշ հետազոտողների համար նրանց կուսակրոն համարելու.

«Լուր դու սիրելի գոր ես գրեմ քեզ, որ ինչ վայել է միանձանց ուխտաւորաց կուսանացն սրբոց»²²:

«Արդ՝ ընթերցիր զայս՝ գոր ինչ գրեցի քեզ. դու և եղբարք ուխտաւորք որք սիրեն զկուսութիւն»²³

«Ո՛վ կուսանք, որ խոստանայք զանձինս ձեր Քրիստոսի. յորժամ մի ոք յուխտաւոր դպրաց ասիցէ ցմի ոք ի ձեռք, թող բնակեցայց ընդ քեզ, և պաշտեսցես զիս. այսպէս ասաջիր զնա»²⁴:

Այս կետը համապատասխանում է Երզնկացու «Խրատ»-ի 6-րդ պատգամին, որը ևս հորդորում է մնալ առանց կնոջ «որչափ կարես» և «զանձն քո սուրբ պահես յօտար մեղաց»,

¹⁸ The Writings of Cyprian, Bishop of Carthage, 2 vol (Vols. 8-9 Ante-Nicene Christian Library, Ed. by A. Roberts), 1976 Edinburgh, Clark, 1976. 2 Vols., III, 2 (այսուհետև՝ Cyprian, Testimonies Նովի. Երզնկացի, Խրատ):

¹⁹ Epist. 5. To Nectarius, Epistulae, ed. Y. Courtonne, Saint Basile. Lettres, 3 vols. Paris: Les Belles Lettres, 1:1957; 2:1961; 3:1966: 1:3-219; 2:1-218; 3:1-229. Epist. 1-100: vol. 1. Epist. 101-218: vol. 2. Epist. 219-366: vol. 3. (այսուհետև՝ Basilus Caesariensis, Epistulae):

²⁰ Նովի. Երզնկացի, Խրատ, էջ 232:

²¹ Tertullian, Against Valentinians, Kessinger Publishing, LLC, 2004, ch.II (այսուհետև՝ Tertullian, Against Valentinians):

²² Ափրահայ-Ջզոն, էջ 120:

²³ Ափրահայ-Ջզոն, էջ 135:

²⁴ Ափրահայ-Ջզոն, էջ 119:

սակայն նաև ասվում է.

«Եւ թէ կամիս ամուսնանալ՝ քեզ արինաւք և հալալ կին առ արհմութեան պատկով և մի՛ հայիր ցանկութեամբ յատար կին, զի շուն կոչի և ոչ է մարդ, որ յատար կին խառնակի»²⁵:

Գրեթէ նույնը կարդում ենք Ափրահատի գրքում.

«Վասն այսորիկ եղբարք ամենայն այր ուխտաւոր կամ սուրբ որ սիրէ զմիանձնութիւն. և կամի թէ կին հաւատաւոր, իբրև զհնք»՝ բնակիլ ընդ մեա, լաւ է մեա կին առնուլ յայտնապէս, քան զընտնուլն ի ցանկութիւն»²⁶:

Եդեսիայի եպիսկոպոս Ռաբուլայի «Հրահանգներ»-ում ամուսնությունը կարծես թէ չի արգելվում, սակայն օտար կանանց հետ մի տանիքի տակ ապրելը ևս պարսավվում է: Օրիգենի երկրորդ հրահանգը միանշանակ զգուշացնում է, որ «և ոչ մեկը վերակացումներից, կամ քահանաներից, կամ սարկավագներից, կամ էլ «ուխտի մանուկներից» չպետք է բնակվի կնոջ հետ նույն տանիքի տակ, եթե այդ կինը նրանց մայրը, քույրը կամ դուստրը չէ»²⁷: Իսկ 56-րդ հրահանգը զգուշացնում է.

«Ոչ ոք չպետք է լքի իր կնոջը, եթե նա չի մեղադրվել ամուսնական անհավատարմության մեջ, ինչպես և, ոչ մի կին չպետք է լքի իր ամուսնուն տարբեր պատճառներով»²⁸:

Այսինքն՝ եթե «մանկանց»-ն ուղղված հրահանգներում քննարկվում են ամուսնությանը վերաբերող հարցեր, ապա նշանակում է, որ ամուսնության գաղափարը բացառված չէր նրանց համար:

Պարզ է, որ վաղ շրջանի քրիստոնեության հեղինակներից շատերն են անդրադարձել ամուսնության և կուսակրոնության խնդրին, որն այդ շրջանի կարևորագույն հարցերից մեկն էր: 2-րդ դարից մեզ են հասել տեղեկություններ, որոնց համաձայն՝ «մանուկները» պետք է լինեին մաքուր ոգով և մարմնով ու զերծ մնային ամուսնությունից: Օրիգենի՝ Հուստինոս Վկան գրում է.

«Հարության, Աստծու մանուկները, չպետք է ամուսնանան կամ ամուսնության տրվեն, բայց պետք է լինեն հրեշտակներին հավասար»²⁹:

3-րդ դարի հեղինակ Կիրիլանոսը, կրկնելով Հուստինոս Վկայի խոսքը, հայտարարում է.

«Աստծու խոսքն է, որ ասում է. «Այս աշխարհի մանուկները ծնուն են և ծնվում են, սակայն նրանք, ովքեր արժանի են համարվում այն աշխարհին և հարությանը մեռնելուց հետո, չպետք է ամուսնանան կամ ամուսնության տրվեն, նրանք չեն մահանա երբևիցե, քանզի հավասար են Աստծու հրեշտակներին, լինելով հարու-

²⁵ Նովի. Երգնկացի, Խրատ, էջ 238:

²⁶ Ափրահատ-Ձգոն, էջ 114:

²⁷ A. Vöðbus, Syriac and Arabic Documents, I (CSCO 184, subs. 14), Stockholm 1960, p. 36 (այսուհետև՝ Vöðbus, 1960):

²⁸ Vöðbus, 1960, p. 49, հմմտ. նաև 57-րդ հրահանգը, ուր նշվում է, որ «ոչ ոք չպիտք է ամուսնանա իր քրոջ կամ նորրորդ աղջկա հետ, կամ էլ մոր կամ հորքրոջ հետ»:

²⁹ Justinus Martyr, Dialogus cum Tryphone, ed. E.J. Goodspeed, Die altesten Apologeten. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1915, LXXXI (այսուհետև՝ Justin Martyr, Dialogus): Հարության մանուկների մասին կխոսենք սուրբ: Աննի միայն, որ այսպիսի «խարություն» բառը Քրիստոսին չի վերաբերում:

թյան մանկունք»։ Այն, ինչ մենք պետք է դառնանք, դուք արդեն սկսել եք դառնալ. այս աշխարհում, դուք արդեն տիրացել եք հարության փառքին։ Դուք ապրում եք այս աշխարհում զերծ աշխարհի վնասակար ազդեցությունից, մնալով մաքրաբարո և կույս. դուք, որ հարության մանուկներն եք, հավասար եք Աստծու հրեշտակներին»³⁰։

4-րդ դարում, տասը պատվիրանները քննարկելիս, Կյուրեղ Երուսաղեմացին արծարծում է այդ խնդիրը, սակայն չի նշում ստույգ հասցեատիրոջը. հարցն էլ այդքան խիստ չէ դրված՝ «զամուսնությունն օրինօք»-ը թույլատրվում է.

«Դարձեալ հայեաց, գուցէ ունել ունիցիս զուխտ պարկեշտութեան, և հպարտացեալ ամբարհաւաճիցես ի վերայ ամուսնացելոցն յաշխարհի։ «Զի պատուական են հարսանիք, և սուրբ են անկողիք», ասէ առաքեալ։ Եւ դու, որ զսրբութիւնդ ունիս ի սկզբանէ, ոչ յամուսնացելոց ծնեալ ես, և մի դու, եթէ զուսկիս ստացուածս ստացեալ ես, զարծաթն խոտան համարիցիս. այլ մեծայոյսք լինիցին, որ զամուսնութիւն օրինօք յանձինս բերեն, որ զամուսնութիւնն օրինօք, և ոչ եթէ լկտութեամբ վասն անչափ շնութեանն վարիցեն»³¹։

Համապատասխան հունարեն տեքստում զանց է առնվում «ուխտ» բառը և «ուխտ պարկեշտութեան» բառակապակցության փոխարեն օգտագործվում է միայն «Դիս օաֆրօստի»³²-ը («ողջախոհություն», «պարկեշտություն»)։

Այս առումով հետաքրքրական է Եզնիկ Կողբացու գրվածքի հետևյալ հատվածը.

«Նա՛, եւ կուսանք սրբոյ Եկեղեցւոյ ոչ վասն այնորիկ պահեն զկուսութիւն, եթէ զամուսնութիւն տուեալ յԱստուածոյ պղծութիւն համարիցին որպէս Մարկիոնն եւ Մանի եւ մծղնեայք, զի եթէ յայն միտս ուխտաւորէին, ապա եւ կուսութիւնն չէր յանգարի կուսութեան. այլ վասն առաւել սիրելոյ զԱստուած ի բարոք արարածոց Աստուածոյ հրաժարեն, զի մմանեալք հրեշտակաց Աստուածոյ, ուր ո՛չ արուն է, եւ ո՛չ էգ»³³, ցուցանիցեն եւ յերկրի զնոյն առաքինութիւն ըստ այնմ, թե «Ե՞ն մերքինիք, որ զանձինս իրեանց արարին մերքինիս վասն արքայութեանն երկնից՝» լինել ի յարութեանն «հաւասար հրեշտակաց»³⁴։

Հնարավոր է, որ «կուսանք սրբոյ Եկեղեցւոյ»-ն նույն «մանկունք Եկեղեցւոյ»-ն են, քանզի

³⁰ The Treatises of S. Caecilius Cyprian Bishop of Carthage and Martyr, John Henry Parker 1840, II. On the Dress of Virgins, 22 (այսուհետև՝ Cyprian, Treatises)։ հմմտ. նաև Cyprian, Testimonies III, 32, ուր կրկնվում է նույն միտքը (նույնպես հարության մանուկների մասին), վկայակցելով Ղուկասին։

³¹ Երանկյոյն Կիրիլի Երուսաղեմայ Հայրապետի Կոչումն Ընծայութեան, Վիեննա, 1832, էջ 63 (այսուհետև՝ Կյուրեղ Երուսաղեմացի, Կոչումն)։

³² St. Cyril of Jerusalem, Catecheses, P.G. XXXIII, Catechesis IV, p. 488 (այսուհետև՝ Cyril of Jerusalem, Catechesis)։

³³ Հմմտ. այս հատվածը Կղևմես Ալեքսանդացու երկի 1.6.31.2, (Clemens Alexandrinus, Paedagogus, ed. H.-I. Marrou, M. Harl, C. Mondesert and C. Matray, Clement d'Alexandrie. Le pedagogue, 3 vols. [Sources chretiennes 70, 108, 158. Paris: Cerf, 1:1960; 2:1965; 3:1970], այսուհետև՝ Clemens Alexandrinus, Paedagogus) օւժ էւ ձրօք եւ թիկն վերը մնջրերված րողրի հեք։

³⁴ Եզնիկ Կողբացի, Ճառք ընդդէմ աղանդոց, աշխարհափրութեամբ Մ. Միլասանի, Ժնև 1992, էջ 112 (այսուհետև՝ Եզնիկ Կողբացի, 1992)։

Եկեղեցու կույսերին հեղինակի տրված բնութագիրը համահունչ է «մանկանց» նկարագրին: Ընդհանրապես, պարզ տեսանելի է, որ Եզգիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»-ը պատկանում է քննարկվող երկերի համատեքստին, ինչն օգնում է լավագույնս հասկանալու Կողբացու ուշագրավ և դժվար ընկալելի գործը, քանզի գրվածքի բառամթերքը յուրահատուկ է, և շատ տերմիններ ունեն ուրույն, այլուր չհանդիպող ձևեր:

Ուշագրավ է, որ ամուսնության և կուսակրոնության հարցերը քննարկելիս, վաղ շրջանի հեղինակները Ափրահատի և Երզնկացու նման դրանք հասցեագրում են «մանկունք»-ին, այլ ոչ թե քրիստոնյաներին ընդհանրապես, ինչը առկա է Աստվածաշնչում և Կյուրեղ Երուսաղեմացու երկում, և ոչ էլ Եկեղեցականներին, ինչը հատուկ է Եկեղեցական կանոնների³⁵:

Արդեն իսկ առաջին հոդվածից և այստեղ բերված օրինակներից պարզ է դառնում, որ «մանուկ» եզրը Ափրահատի գրվածքից ավելի վաղ է վկայված: Այս հեղինակների երկերում «մանուկ» և խնդրո առարկա այլ տերմիններն ավելի ստույգ են սահմանված: Հօգուտ առաջարկվող եմթադրության, թե հիշատակված տերմինները հատուկ չեն միայն ասորական քրիստոնեությանը, նկատենք հետևյալը:

Նախ, հարկ է մշել, որ «մանկունք» եզրը պարունակում է երբայական ավանդության հետքեր, որոնք տեսանելի են դառնում հատկապես Քումրանի համայնքի վերաբերյալ մեզ հասած տվյալների հետ համեմատություն անցկացնելիս: Այս փաստը արծարծված է որոշ մասնագետների կողմից³⁶: Ամբողջացնելով այդ տեսակետը, կարելի է ևս մեկ զուգահեռ առաջարկել: Ի. Ամուսինը ընդգծում է, որ Քումրանի համայնքի անդամները կոչվում էին *pe'ym*³⁷: Բառի սկզբնական իմաստն է «հիմար, տհաս», սակայն այն մաս «մանուկ» կամ «փոքր» է մշանակում³⁸: Ի. Ամուսինը մշում է այդ տերմինի հետագա հավանական զարգացումը Նոր Կտակարանում, ուր այն արտահայտված է «մանկունք» իմաստն ունեցող (*μικροί, ἄκακοι, ἰψίτοι*) բառերով³⁹: Այս առումով, բառը կարելի է բաղդատել Կղեմես Աղեքսանդրացու հետևյալ հատվածում օգտագործված եզրի հետ.

«Սակայն եթե մրանք մեզ՝ «մանկության» հետևողներին, անվանում են հիմարներ, տեսեք, թե մրանք ինչպես են հայհոյում Տիրոջը՝ հիմար անվանելով մրանց, ովքեր մվիրվել են Աստծուն»⁴⁰:

Ավելին, թվում է, որ «մանուկ» տերմինի համատեքստն ունի մաս այլ ընդհանրություններ

³⁵ Այս և նշված ընդհանրությունների պարզառով համոզիչ չի թվում հնրագույնության առաջ բաշած հայ և ասորի ուխտավորներին տարբերակող դրույթը, ըստ որի վերջիններս իրավունք չունեն ամուսնանալու, ի հակադրություն հայ ուխտավորների (Ն. Պ. Լ. Զեքիյան. Եղիշի երկը որպես վաղ հայկական եկեղեցու եկեղեցաբանության վկայություն, Էջմիածին (Մ) 1990, էջ 40-49, էջ 47, այսուհետև՝ Զեքիյան, 1990):

³⁶ A. Vööbus, *Celibacy, A Requirement for Admission to Baptism in the Early Syriac Church*, Stockholm 1951, p. 97-101, R. Murray, *Symbols of Church and Kingdom*, Cambridge 1975, p. 15-17 (այսուհետև՝ Murray, 1975):

³⁷ И.Д. Амузин, *Кумранская община*, Москва, 1983, с. 107-117 (այսուհետև՝ Амузин, 1983), հարկապես էջ 115: Նշենք, որ Ի. Ամուսինի մեկնադրությունը նվիրված է բացառապես Քումրանի համայնքին, որտեղ ոչ մի զուգահեռ չի անցկացվում քննարկվող եզրերի հետ:

³⁸ Амузин, 1983, с. 107.

³⁹ Амузин, 1983, сс. 107-117.

⁴⁰ Clemens Alexandrinus, *Paedagogus*, I, 5.

«Բուժարանի համայնքի մասին տվյալների հետ. համայնքով ապրելու գաղափարը, «մանկտա-լագ»-ի առկայությունը, գիտության և իմաստության հանդեպ ունեցած վերաբերմունքը, ինչպես նաև «պատերազմ» ու «ճշմարտություն» հասկացությունների ընկալումը⁴¹:

Երկրորդ կովանը, որ «մանկունք» տերմինը հատուկ չէ միայն ասորական քրիստոնեո-լոյանը, այն փաստն է, որ եզրը վկայված է Աստվածաշնչում:

Երրորդ և, թերևս, ամենակարևոր հանգամանքը եզրի վկայված լինելն է հունական և լատինական աղբյուրներում դեռևս Ափրահատից առաջ: Այս դրույթը վճռորոշ է, քանզի դա ոչ թե տերմինի առկայության կամ բացակայության խնդիր է, այլ, ինչպես կտեսնենք ստորև, եզրը սերտորեն առնչվում է քրիստոնեության ձևավորման շրջանի հիմնական թե-մաներին:

Հունական և լատինական աղբյուրներում խնդրո առարկա եզրը երբեմն, կարծես, քո-ղարկված է κληρικός բառով: Որոշ բնագրերում «մանկունք» տերմինը հիմնականում հան-դիպում է հաղորդության, մկրտության, մախահաղորդության (կոնֆիրմացիայի) խնդիրնե-րի շուրջ խոսելիս: Այդ աղբյուրները վկայում են, որ ճշմարիտ հաղորդությունը տեղի էր ունենում Զատիկի Պատարագի ժամանակ, երբ մորաբավատները, այլևս չլինելով «երա-խայ», առաջին անգամ էին մասնակցում Պատարագին: Սակայն, մինչև Զատիկին հաջոր-դող կիրակին, մրանք համարվում էին «մանուկներ» և ստանում հրահանգներ, հատկապես քրիստոնեական խորհուրդների վերաբերյալ: Վերջապես, Զատիկին հաջորդող առաջին կիրակի օրը Պատարագը սկսվում էր «մոր ծնված մանուկների մասին» (Ա. Պետ. Բ 2) հա-տարարությամբ: Այդ ժամանակ էր, որ «մանուկները» հանում էին իրենց սպիտակ զգեստը և համարվում կանոնյալ հավատացյալներ⁴²: Հովհան Ոսկեբերանի «Հրահանգներ մկրտ-վելու պատրաստվողներին» («երախայ»-ներին) գրվածքում պարզորոշ նշված է, որ «ման-կանց» ճշմարիտ հաղորդությունը պետք է կատարվի հենց այդ ժամանակ:

«Ակզբում ցանկանում եմ պարզաբանել, թե ինչու էր մեր հայրերի երկրում որոշ-ված, որ Եկեղեցու մանուկները տարվա ընթացքում հենց այդ ժամանակ պետք է հաղորդություն ստանան. և ինչն էր պատճառը, որ հրահանգներ ստանալուց հե-տո, մրանք հանելով իրենց կոշիկները և զգեստը, մերկ ու բոկոտն, միայն մեկ հանդերձով առաջնորդվում էին լսելու դեաֆանների խոսքը: Քանզի և՛ հանդերձը, և՛ տարվա ժամանակը չմտածված և հապճեպ որոշումներ չէին, այլ երկուսն էլ ունեին որոշակի խորհուրդ և գաղտնի պատճառ»⁴³:

Ընդգծենք, որ Հովհան Ոսկեբերանը այստեղ խոսում է ոչ թե պարզապես մանուկների, այլ «Եկեղեցու մանկանց» մասին: Նոր մկրտվողներին հորդորելով հետագայում հետևելու բո-լոր հրահանգներին և ջանալու հասկանալ խորհուրդները, նա ասում է, որ այդ դեպքում

⁴¹ Հմմտ. Амусин, 1983, cc. 107-117:

⁴² St. Justin, Apologia I, MPG, VI, I in P.G. VI, 328 sqq. (այսինկսլն՝ Justin Martyr, Apol.), Tertullian, De Baptismo, P.L. I, 1197 sqq.; St. Cyril of Jerusalem, Catecheses, P.G. XXXIII, 369, sqq.; St. Augustine, De Catech. Rudibus, PL, XL, 309. Cf., e. g. Cyril of Jerusalem, Lecture III. On Baptism, Romans vi. 3, 4, հմմտ. Լավի I. Funk, Didache, Tuebingen, 1887:

⁴³ Joannes Chrysostomus, Ad illuminandos catecheses 1-2 series prima et secunda, MPG 49, 223-240 (այսինկսլն՝ Joannes Chrysostomus, Ad illuminandos):

Արանք կկարողանան լինել ոչ միայն Քրիստոսի «եղբայրներ», այլև նրա «մանուկները»⁴⁴։ Այսպիսով, նա «եղբայրներից», կարծես, ավելի բարձր է դասում «մանուկներին»։ Ուշա-
գրավ է, որ Ոսկեբերանն իր համակներից մեկում հասցեագրված ժողովուրդների մի առաջ-
նորդի (ինչը երևում է վերնագրից), յուրաքանչյուր երկրորդ նախադասությունը սկսում է
«Խնդրում եմ ձեզ իմ մանկունք» բանաձևով⁴⁵։

Առաջին հոդվածում ճշվեց, որ Կղեմես Աղեքսանդրացու «Մանկավարժ»⁴⁶ երկը պա-
րունակում է «մանուկ» եզրին նվիրված հատուկ գլուխներ, որոնք բավականին ծավալուն
են մեջբերման համար։ Կանգ առնենք միայն որոշ դրույթների վրա.

«Մենք մանուկներ (παῖδες) ենք։ Բազում տեղերում Սուրբ Գիրքը փառաբանում և
նկարագրում է մեզ, օգտագործելով զանազան փոխաբերություններ, զանազան
անուններ տալով մեր հավատի պարզությանը... Հստ Ավետարանի, ծովափին
կանգնած Տերը դիմում է ձկնորսությանը զբաղվող իր աշակերտներին և բարձ-
րաձայն հարցնում. «Մանուկներ, որևիցե՞ միս ունեք» (παῖδια, μή τι ὄψον
ἔχετε)։ Նա փաստորեն մանուկներ է անվանում նրանց, ովքեր անդին աշակերտ-
ների կարգավիճակում էին։ Նաև ասված է, որ «նրանք բերեցին Նրա մոտ մա-
նուկներին, որպեսզի Նա իր աջը դնի նրանց գլխին և օրհնի, և երբ Նրա աշակերտ-
ները խանգարում էին նրանց, Հիսուսն ասաց. «Թույլ տուք մանկությունը և մի՛ արգե-
լուք զորսա զալ առ իս, զի այդպիսեացո է արքայութիւն երկնից»⁴⁷։ Այս արտա-
բանությունը խմբաբաժան Տերն ինքն է բացատրում, ասելով. «Մինչև դուք դարձի
հայտության իմաստը Տերն ինքն է բացատրում, ասելով. «Մինչև դուք դարձի
չգաք և չմտնվեք փոքր մանուկներին, դուք չեք մտնի երկնքի արքայությունը»։
Նա ասում է դա ոչ թե այն տեղում, ուր փոխաբերական իմաստով խոսում է մեր
վերածնվելու մասին, այլ այնտեղ, որտեղ մեզ ներկայացնում է փաստեր, որ մենք
պետք է ընդօրինակենք մանկանց հատուկ պարզությունը»⁴⁸։

«Մանուկների» մասին խոսելիս, Կղեմես Աղեքսանդրացին օգտագործում է հոգնակի թվի
առաջին դեմքը։ Նա հավաստիացնում է, որ այս գաղափարներն առկա են ոչ միայն Ավե-
տարանում, այլև մարգարեների կանխասացություններում⁴⁹։ Փաստորեն, այս հեղինակը,
Երզնկացու մամն, վկայում է, որ «մանկունք» եզրը ծագում է Աստվածաշնչից։ Կղեմեսը
պարզաբանում է նաև Աստծո ակնարկն այն մասին, թե «մանուկները» զառնուկներ են
բնությանը և ոչ հասուն մարդիկ, քանի որ ունեն պարզություն և մրբություն (այսինքն՝ ան-
մեղ են)։ Ահա թե ինչու Աստված դիմում է մեզ բազմաթիվ փառաբանական և այլաբանա-
կան անուններով⁵⁰։ Կղեմես Աղեքսանդրացին հստակորեն ճշում է նաև, որ տարիքի կամ

⁴⁴ Joannes Chrysostomus, Ad illuminandos, II, 2.

⁴⁵ Joannes Chrysostomus, Epistula ad abbatem [Sp.], ed. P.G. Nicolopoulos, Athens: Tsiveriot, 1973, 421 (այ-
սուհիկն՝ Joannes Chrysostomus, Epistula ad abbatem):

⁴⁶ Թերևս պարսիական չէ այսպիսի նաև «Մանկավարժ» խորագիրը։

⁴⁷ Մարթ. ԺԹ 14:

⁴⁸ Clemens Alexandrinus, Paedagogus, I.5.12.1- I.5.12.4.

⁴⁹ Clemens Alexandrinus, Paedagogus, I.5.12.5; I.5.15.4. Նա մեջբերում է Դավթի («Օրհնեցէք, մանկունք,
զՏր, եւ օրհնեցէք զանուն Տիսուն» (Մով. ԾԺԲ 1)) և Եսայու խոսքերը («Անաասիկ եւ եւ մանկունք իմ, զոր եր-
բին Աստուած» (Եսայի Ը 18)):

⁵⁰ Clemens Alexandrinus, Paedagogus, I.5.14.5-I.5.15.1. -«Նա անվանում է մեզ մանուկներ, իսկ երբեմն և

հասկացողության ու գիտելիքների սահմանափակության պատճառով չէ, որ օգտագործված է «մանկունք» անվանումը, ինչպես կարծում են ոմանք: Ընդհակառակը, ասվում է, որ առանց ուսումի որևէ մեկը չի կարող մտաք գործել երկնային արքայություն, և հավելվում է.

«Եթե մենք մի Ուսուցիչ (διδάσκαλος) ունենք երկնքում, ինչպես ասում է Սուրբ Գիրքը, ապա, ըստ ընդհանուր համաձայնության, մրանք, ովքեր երկրի վրա են, իրավացիորեն պետք է կոչվեն աշակերտներ: Քանզի ճշմարիտ է, որ կատարելություն Աստծուն է, որը հավերժ ուսուցանում է, իսկ մանկական (τὸ παιδικόν) ու մանուկը (νήπιον) մեզ՝ հավերժ ուսանողներին է վերաբերում»⁵¹:

Կղեմեսը կանգ է առնում հունարեն *νήπιον* և *νήπιος* բառերի ստուգաբանության վրա: Նշելով, որ սխալ է դրանք հասկանալ «հիմարություն» կամ «տխմարություն» իմաստով, քանզի այդ իմաստն ունի *νηπότης*-ը, մա համարում է, որ *νήπιος*-ը պետք է կապել *ἡπιος* բառի հետ, որը բնութագրում է հեզ և խոնարհ մեկին⁵²: Ջարգացնելով այդ թեման, մա գրում է.

«Եվ եթե մրանք «մանկունք» անվանումը հասկանում են որպես «պարզ անձինք», որը և բառի ճիշտ իմաստն է, մենք փառաբանում ենք մրանք: Քանզի մոր գլուխները, որոնք մոր իմաստուններն են և կյանքի են կոչվել ըստ մոր ուխտի, մանկամիտ են հին հիմարության համեմատ»⁵³:

«Մանկավարժ»-ի հեղինակը բացատրում է, որ կատարյալ «մանուկ»-ը հենց ինքն Աստվածն է, և մենք, ստեղծվելով Նրա մմանությամբ, պետք է «մանուկներ» կոչվեինք: Երգլխում Կղեմես Աղեքսանդրացին է՛լ ավելի է մանրամասնում, թե ովքեր են «մանուկները», կրկին ընդգծելով, որ թերի գիտելիքների կամ կրթության պատճառով չէ, որ մրանք այդպես են կոչվում.

«Իսկույն մեր վերածնվելուց հետո մենք ձեռք բերեցինք կատարելություն, որից հետո մենք ոգեշնչվեցինք: Քանզի մենք լուսավորվել ենք, ինչը մշանակում է, ճանաչել Աստծուն: Իսկ մա, ով ճանաչում է (գիտե) Կատարյալին, չի կարող թերի լինել:... Մկրտվելով՝ լուսավորվեցինք, լուսավորվելով՝ որդիացանք, որդիանալով՝ կատարյալ դարձանք, և կատարյալ դառնալով՝ անմահացանք»⁵⁴:

Կղեմեսը մշում է, որ «մինչև Հավատքին դառնալը մենք ապրում էինք Օրենքի կանոններով և միայն Հիսուս Քրիստոսին հավատալու և մկրտվելու միջոցով մենք դարձանք Աստծու մանուկներ»: Տարանջատելով «մանուկ» բառի ներքո քողարկված հին հասկացողությունը մորից, մա հայտնում է, որ վերջինս պարզորոշ արտահայտված է Պողոս առաքյալի «Առ Կորնթացիս» Ա թղթում, ուր ասվում է.

«Եղբարք, մի լինիք տղայք մտօք, այլ ի չարեաց տղայացարուք, եւ մտօք կատար-

ձագուկներ, նաև երեխաներ կամ որդիներ, ինչպես նաև «երկրասարդ ժողովուրդ» կամ «մոր ժողովուրդ»: «Իմ ծառաները պկար է կոչվն նոր անվամբ», ասում է Նա, նոր անվամբ, որը կայրատ (ժիր) է ու հավերժական, մարուր և պարզ, մանկական ու ճշմարիտ, և այդ անունը պկար է օրհնված լինի աշխարհում»:

⁵¹ Clemens Alexandrinus, Paedagogus, I.5.17.3-I.5.18.1.

⁵² Clemens Alexandrinus, Paedagogus, I.5.19.1-I.5.19.2.

⁵³ Clemens Alexandrinus, Paedagogus, I.5.20.1-I.5.20.2.

⁵⁴ Clemens Alexandrinus, Paedagogus, I.6.25.1, I.6.26.1:

նում է չափահաս մարդ, «մանկական»-ը պետք է մի կողմ դնի. այլ կերպ ասած, երբ մեկն առաջ է գնում, մա մոռանում է ետևում թողածը: Ուստի և մեր Տերը՝ Հիսուս Քրիստոսը, երբ զբաղված էր ուսուցանելով և բուժելով մարդկային ցեղը, որպեսզի այն վերջնականապես չկործանվի, և երբ Նրա բոլոր ունկնդիրների միտքը հետաքրքրված էր Նրա գաղափարներով, տեղի ունեցավ լիովին անպատեհ մի ընդհատում, քանզի ժամանց սուրհանդակը և Նրան ամփոփեց իր մոր և եղբայրների հիշողության մեջ»⁶²:

Հատվածի վերջին տողերը խորթն են, բայց կարելի է ենթադրել հետևյալը. «մանուկներ» գոյություն ունեին Քրիստոսի կենդանության օրոք, սակայն երբ Նա համբարձվեց և մնաց իր մոր և աշակերտների հիշողության մեջ, «մանկության» շրջանը մոռացության մատնվեց: Այսինքն՝ կարելի է եզրակացնել, որ, ըստ Արքեպիսկոպի և Կղեմես Աղեքսանդրացու, «մանուկներ»-ը վաղ շրջանի դեռևս մեծամասնությունն չկազմող քրիստոնյաներն էին: Հավանաբար, նրանք ապրում էին համայնքներով, համաձայն հատուկ օրենքների: Ըստ Կղեմեսի, նրանք պետք է մկրտված լինեին: Վերջին եզրակացությունն ամրապնդվում է Պապիասի երկի պատառիկների հրատարակության մեջ առկա հետևյալ պարզորոշ նշումով. «[Վաղ շրջանի քրիստոնյաներն] անվանում էին «մանկունք» նրանց, ովքեր առաջնորդվում էին բարեպաշտ պարզամտությամբ, [ինչպես դա սահմանված է Պապիասի «Տիրոջ Բացատրություններ»-ի առաջին գրքում և Կղեմես Աղեքսանդրացու «Մանկավարժ»-ում]»⁶³:

Սուրբ Գրքում բազմիցս վկայված «ուխտի մանկունք» արտահայտությունը վերաբերում է հուդայականությունից սերող մի ավանդության, ըստ որի մարդիկ ուխտ կնքեցին Աստծու հետ: Տարբերակվում է մի քանի ուխտ, որոնք լավագույնս նկարագրված են «Զգո՞մ» գրքում.

«Յամենայնի փոխեցան եւ անցին ուխտ եւ օրէնք: Քանզի յառաջագոյն փոխեաց Աստուած զուխտ Ադամայ. եւ ետ միւս եւս այլ՝ Նոյի: Եւ ետ դարձեալ եւ Աբրահամու, եւ փոխեաց զԱբրահամուն՝ եւ ետ միւս եւս այլ՝ Մովսիսի: Իբր ո՛չ պահեցան, ետ միւս եւս այլ ի միւսում դարու ուխտ անխափան եւ անփոփոխ եւ անվախճան: Ուխտ Ադամայ՝ զի մի՛ կերիցէ ի ծառոյ ամտի: Իսկ Նոյի ուխտ ազ[ղ]եղան (այսպէս յօրինակին - Մ.Ծ.) յամպս: Ուխտն Աբրահամու՝ զի վասն հաւատոյն իւրոյ ընտրեաց զնա յառաջագոյն, եւ ապա յետ այսորիկ ուխտ թլփատութեան՝ կնիք եւ նշան զաւակի նորա: Եւ Մովսիսի՝ Գառն զատկի ժողովրդեանն: Եւ ամենայն ուխտք ոչ նմանին միմեանց: Այլ թլփատութիւն յորում կամեցաւ, ետ զնա ուխտ եւ նշան. նոյն ինքն է՝ զոր ասաց Երեմիա, թե թլփատեցէք զանթլփատութիւն սրտից ձերոց:...Եւ իբրեւ ո՛չ պահեցին զօրէնս ուխտիւքն հանդերձ, խախտեցան: Խոստացաւ տալ մմա զԿտակարանս. եւ ասաց՝ թե ո՛չ իբրեւ զառաջինն. իբրեւ մի իսկ

⁶² Archelaus. The Acts of the Disputation with the Heresiarch Manes, Testimonia, ed. H. Diels and W. Kranz, Die Fragmente der Vorsokratiker, vol. 2, 6th edn. Berlin: Weidmann, 1952 repr. Dublin, 1966, chap. 48 (այսինկսլս՝ Archelaus, The Acts):

⁶³ Papias, Fragmenta, ed. K. Bihlmeyer and W. Schneemelcher post F. X. Funk, Die apostolischen Vater, 3rd edn. Tubingen: Mohr, 1970 (այսինկսլս՝ Papias, Fragmenta):

է տուող երկոցում: Եւ այս եւս Կտակարանքն՝ զոր խոստացան տալ. թէ ամենեւեամ ծանիցեն զիս ի փոքրկանց մինչեւ յերիցումս, եւ լայսմ Կտակարանիս չի՞ք թշխատութիւն մարմնոյ. եւ կնիք մշան է ի ժողովրդեանն»⁶⁴:

Քրիստոնեաների համար կարևորագույնը վերջին ուխտն էր, որը, ըստ ավանդության և աղբյուրների, կնքվել էր Քրիստոսի մարմնով զալստյան ժամանակ.

«Սկզբում հին մարդիկ ունեին Հին ուխտը, և Օրենքը վախի միջոցով մարդկանց կարգապահության էր վարժեցնում: Եվ Բանը հրեշտակ էր. մաքուր և նոր մարդկանց ևս տրվեց մի Նոր ուխտ, և Բանը հայտնվեց, ու վախը փոխարինվեց սիրով, քանզի ծնվեց խորհրդավոր հրեշտակը՝ Հիսուսը»⁶⁵:

Կարևոր էր նաև Աբրահամի ուխտն Աստծու հետ, որից հետո հավատացյալները կոչվեցին «Աբրահամի մանուկներ» կամ «հավատի մանուկներ: Այդպես է անվանում նրանց Հուստինոս վկան⁶⁶: Իսկ Տերտուլիանոսը գրում է.

«Եվ երբ մա (առաքյալը) ավելացնում է, որ «Դուք բոլորդ հավատի մանուկներ եք»⁶⁷, հայտնի է դառնում, որ աղանդավորների ջանասիրությունը ջնջեց Աբրահամի անվան հիշատակումը, քանզի առաքյալը հորդորում է, որ մենք հավատով Աբրահամի մանուկներ լինենք, և նրան հիշատակելուց հետո մեզ անվանում է նաև հավատի մանուկներ: Սակայն ինչպե՞ս է ստացվում, որ մենք հավատի մանուկներ ենք դառնում, և ո՞ւմ հավատի, եթե ոչ Աբրահամի: Քանի որ, «Հաւատաց Աբրահամն Աստծուն, եւ այդ որպէս արդարութիւն համարուեց նրա համար»⁶⁸ և, քանի որ նույն այդ պատճառով մա արժանացավ «ազգերի հայր» անվանը, մինչդեռ մենք, որ նման ենք նրան մեր հավատով առ Աստված, դրա շնորհիվ է, որ արդարացվել ենք, դրա շնորհիվ է նաև, որ կյանք ենք ստացել և այդ ժամանակից ապրում ենք նրա հավատով: Այս պատճառով մախորդ հատվածում, մա մեզ անվանում է Աբրահամի որդիներ, քանզի մա մեր ընդհանուր հայրն է հավատի հանդեպ, և այսպիսով մա մեզ անվանում է նաև հավատի մանուկներ, քանզի բազում «ազգերի հայր» դառնալու համար Աբրահամը պարտական է հավատի վերաբերյալ իր խոստմանը»⁶⁹:

Ի տարբերություն Ափրահատի, նույն և լատին գրողները հիմնականում տարբերակում են երկու՝ Հին և Նոր ուխտերը: Դրանց հակադրությունը վաղ հեղինակների համար կարևոր թեմաներից էր: Նրանցից յուրաքանչյուրը, կարծես, իր պարտքն է համարել ընդարձակ մեկնություններով քննարկել սույն հարցը: Մանրամասնորեն կանգ առնելով խնդրի վրա, Օգոստինոսը տալիս է իր բացատրությունները.

«Սկզբում երկու ուխտերն էլ թաքցված էին և՛ Ադամից, և՛ նույնիսկ Մովսեսից: Բայց Մովսեսի միջոցով է, որ ի հայտ եկավ Հին Ուխտը, և դրա մեջ թաքցված էր

⁶⁴ Ափրահամ-Ձգոն, էջ 216-217:

⁶⁵ Clemens Alexandrinus, Paedagogus, I.7.59.1-I.7.59.2.

⁶⁶ Justin Martyr, Dialogus, chap. LXXX.

⁶⁷ Հմմտ. Գաղաթ. Գ 7՝ «Գիրքն ի արդևս, զի որք ի հաւարոց անքի են, նոքա են որդիք Աբրահամոյ»:

⁶⁸ Մկն. ԺԵ 6, Առ Հոռմ. Դ 3, Գաղաթ. Գ 6:

⁶⁹ Tertulliani, Adversus Marcionem, V, ch. III, p. 435.

Նոր Ուխտը, որ գաղտնի լինելուց հետո, մարմնավորվեց: Քանզի շուտով, երբ Տերն եկավ մարմնով, Նոր Ուխտը քողազերծվեց: Թեև Հիմ Ուխտի խորհուրդները կորան, բայց և այնպես, դրան հատուկ կարգադրությունները չամհետացան: Դրանք մինչև այժմ էլ պահպանվում են մրանց կողմից, ովքեր, ըստ առաքյալի, ծնվել են Նոր Ուխտի խորհրդի համաձայն, բայց, բնական⁷⁰ լինելով, դեռևս ընդունակ չեն Աստծու Հոգուց բխած ճշմարտություններն ընդունելու⁷¹: Քանզի, ինչպես որ Հիմ Ուխտի մեջ կային անձիք, ովքեր հոգևոր էին իրենց հաղորդությամբ և գաղտնաբար պատկանում էին Նոր Ուխտին (որն այն ժամանակ թաքնված էր), այնպես էլ հիմա, երբ Նոր Ուխտը բացահայտվեց, բազում են մրանք, ովքեր բնական են իրենց հաղորդությամբ: Եվ եթե մրանք չառաջադիմեն ստանալու համար Աստծու Հոգու ճշմարտությունները, որոնց մասին զգուշացնում է մեզ առաքյալի թուղթը⁷², ապա մրանք, այնուամենայնիվ, կպատկանեն Հիմ Ուխտին⁷³:

Օգոստինոսը, քննարկելով աստվածաշնչային հատվածները Աբրահամի ուխտի վերաբերյալ, պարզորոշ մշտում է «ուխտ» և «մանկունք» տերմինների կապը.

«Ապա ինչպե՞ս է, որ ասված է. «այլ իսահակաւ կոչեսցի քեզ զաւակ»⁷⁴, երբ Աստված անվանում է մրանց մահ իսմայելի սերունդ: Բացատրելով դա, առաքյալն ասում է. «այլ իսահակաւ կոչեսցի քեզ զաւակ», այսինքն՝ մարմնի որդիները չեն, որ Աստծու որդիներն են, այլ խոստման որդիներն⁷⁵ են համարվում սերունդ, որովհետև խոստման մանուկները կարող են լինել միայն Աբրահամի սերնդից, մրանք կոչվում են իսահակի [սերունդ]»⁷⁶, այսինքն՝ մրանք շնորհի կոչումով են հավաքված միասին ի Քրիստոս»⁷⁷:

«Խոստման որդիներ»-ը, այսինքն՝ «ուխտի մանուկներ»-ը, մրանք էին, ովքեր սերում էին Աբրահամից, իսահակից, հետո էլ մրա որդի Հակոբից: Թեպետև իսմայելն Աբրահամի ավագ որդին էր, բայց մա «բնական» զավակ էր, ծնված մինչև Աբրահամի՝ Աստծու հետ ուխտ կապելը: Այս է պատճառը, որ իսահակն է համարվում «խոստման կամ ուխտի» առաջին մանուկը⁷⁸, որին փոխարինեց մրա կրտսեր որդի Հակոբը⁷⁹: Նրանցից է, որ հե-

⁷⁰ Այսպես էր կոչվում «հիև», ոչ հոգևոր մարդը, հմմտ. Ա Կորնթ. Բ 14, Ա Կորնթ. ԺԵ 46:

⁷¹ Հմմտ. Ա Կորնթ. Բ 14:

⁷² Երևի Օգոստինոսը նկատի ունի Պողոս առաքյալի «Առ Կորնթացիս» թուղթը, մասնավորապես, Բ գլուխը, Ա Կորնթ. Բ 4-16:

⁷³ St. Augustine on Faith and Works, by Gregory J. Lombardo, 1988, Against the Donatists, I, chap. 15, 24.

⁷⁴ Առ Հոմ. Թ 7-8՝ «Եւ ոչ որ զաւակն Աբրահամու են՝ ամենեքեան որդիք իցն. այլ Իսահակաւ կոչեսցի քեզ զաւակ: Այսինքն թ, ոչ որ որդիք մարմնոցն են՝ են որդիք Աստուծոյ, այլ՝ որդիք անսրնացն համարին ի զաւակ:», հմմտ. Լուկ Երր. ԺԱ 18, «Որում ասացան, թէ՛ «Իսահակաւ կոչեսցի քեզ զաւակ»:

⁷⁵ «խոստման որդիներ» (որդիք անսրնացն) կամ «ուխտի մանուկներ» մասին Կրն Ծննդ. ԺԵ 1-6, ԺԷ 2-19, ԺԸ 9-15, ԻԱ 1-8: «խոստում» բառը այսպես է կոչվում «ուխտ» կարգի:

⁷⁶ Հմմտ. Առ Հոմ. Թ 7-8:

⁷⁷ St. Augustine, The City of God, Book XVI, chap. 32.

⁷⁸ Հմմտ. Clemens Alexandrinus, Paedagogus, I.5.21.3՝ որ Կղնմես Աղևսակոյրացին ասում է, որ Իսահակի անունը (որը կրթյալներն «ծիծաղող» է նշանակում) կապվում է «մանուկ» բառի հետ:

⁷⁹ «Հակոբ» կրթյալներն հենց «փոխարինող» է նշանակում:

տազայում սերում են բոլոր «ուխտի մանուկները», և նրանք են, փաստորեն, առաջին «մանկընտանացները»:

Վերը բերված օրինակներից նկատելի է «հնի» և «նորի» վերաբերյալ աշխույժ քննարկումը բոլոր աղբյուրներում: Դա վերաբերում է ոչ միայն Հին և Նոր ուխտերին, այլ ընդհանրապես «հնի» և «նորի» առկայությանը, հակադրությանը մեր թվարկության առաջին դարերում: «Հնի» և «նորի» համեմատությունն է արվում Հին և Նոր Կտակարանների, մարդու, մանկանց, գաղափարների, խոսքի, խորհուրդների միջև: «Նոր» մարդկանց մասին է գրում Կղեմես Աղեքսանդրացին.

«Ի հակադրություն հին մարդկանց նոր մարդիկ (ὁ λαὸς ὁ καινός) անվանվում են երիտասարդներ և, սովորելով նոր օրհնություններ, մենք այդ երիտասարդության մեջ ունենք ուժերի ծաղկման առավոտների հարստությունը, որին ծանոթ չէ հասակավորը... Նրանք, ովքեր դարձել են նոր խոսքի մասնակիցներ, պետք անպայմանորեն լինեն նոր»⁸⁰:

Ափրահատը ևս խոսում է հին և նոր մարդու մասին.

«Որ մերկանալ զմարդն հին, մի դարձցի անդրեն ի գործ իւր առաջին: Որ զգենու զմարդն նոր, պահեսցէ զանձն իւր յամենայն չարեաց»⁸¹:

Կյուրեղ Երուսաղեմացին, ընդհանրացնելով թեման, գրում է արդեն հին և նոր մարդկության հակադրության մասին.

«Մերկացարուք զհին մարդկությունն, որ ապականեցաւ ըստ ցանկութեան խաբէութեան պատրանացն. զի զգենուլ մարթայցէք խոստովանութեամբդ զնոր մարդն, որ նորոգեցաւ ի մեմանութիւն արարչին իւրոյ»⁸²:

Նույն թեմաների շուրջ գրում են նաև հայ հեղինակները: Այս առումով հատկանշական է Եզնիկ Կողբացու հետևյալ վկայությունը.

«Եւ յորժամ ի Հնում եւ ի Նորումս զնոյն սպառնալիս եւ զնոյն խոստմունս բարութեանց գտանեմք, ո՞չ ապաքէն յայտ յանդիման ցուցանի, թե մի տուիչ է Հնոյն եւ Նորոյս»⁸³:

Հին մարդկության նորոգման մասին է վկայում և Ագաթանգեղոսը.

«Նորոգել հրամայէ, եւ մերկանալ զհին մարդկութիւնս ի ձեռն մկրտութեան աւագանի»⁸⁴:

Ի դեպ, նախորդ նախադասությունում Ագաթանգեղոսը խոսում է «մանկանց» մասին: Հիշենք նաև Ագաթանգեղոսի երկից մեջբերված հատվածը, ուր քննարկվում են նորի և հնի հարաբերությունները⁸⁵:

Բոլոր այս օրինակներում «նոր մարդիկ» արտահայտությունը, ինչպես և «մանկունք»-ը,

⁸⁰ Clemens Alexandrinus, Paedagogus, I.5.20.3-I.5.20.4.

⁸¹ Ափրահատ-Ջգոն, էջ 111:

⁸² Կյուրեղ Երուսաղեմացի, էջ 2, Cyrill Jer. Catecheses, p. 372:

⁸³ Եզնիկ Կողբացի, 1992, էջ 113, հմմտ. նաև էջ 112:

⁸⁴ Ագաթանգեղոս, Հայոց Պատմություն, Ա.Տեր-Ղևոնդյան, Երևան 1983, էջ 246 (այսուհետև՝ Ագաթանգեղոս, 1983):

⁸⁵ Ագաթանգեղոս, 1983, էջ 336:

«քրիստոնյա» բառի մեկ այլ փոխաբերությունն է: Ուստի, ըստ ամենայնի, «նոր մարդիկ» «մանուկներն» են: Որպես ասվածի ապացույց, կարելի է վկայակոչել մեկ այլ հատված «Կոչումն Ընծայութեան» գրքից, ուր, կրկին անդրադառնալով Այուրեղ Երուսաղեմացին հայտարարում է.

«Եվ իսկապես, մենք «Աստծու մանուկներ» ենք, որ մի կողմ դնելով հին մարդուն և հանելով «գարշելիության զգեստը», «հագանք» Քրիստոսի անմահությունը, որպեսզի հարությանը դառնանք նոր, սուրբ ժողովուրդ և կարողանանք անեղծ պահել մարդուն: Եվ մանուկը, որպես Աստծու փոքրիկ, մաքրվել է շնությունից և աղտոտությունից»⁸⁶:

«Նոր մարդիկ» են նաև Հուստինոս Վկայի, Կիպրիանոսի և այլոց կողմից հիշատակված «հարության մանուկներ»-ը, քանզի մկրտությունը հին մարդու մահն է և նոր մարդու ծնունդը, ավելի ստույգ՝ հմից հառնելը: «Նոր»-ի գաղափարի հետ է կապված նաև «մանուկներին» չորացած հողում գտնվող արմատի հետ համեմատելը⁸⁷:

«Եկեղեցու որդիները պետք է պաս պահեն և լինեն փութաջան (ծիր) աղոթքներում. նրանք պետք է հոգ տանեն աղքատների մասին և արդարություն պահանջեն ճշվածների համար...»⁸⁸:

«Մանուկ» և «ուխտ» եզրերով կազմված արտահայտությունների օրինակների ցանկը կարելի է ընդլայնել, սակայն բերվածներն էլ բավարար են՝ պատկերացում կազմելու դրանց սկզբնավորման և զարգացման վերաբերյալ: Նկատելի է, որ «մանուկ» տերմինն ամենուրեք քննարկված է միևնույն թեմաների⁸⁹ կոնտեքստում: Դրանցից ամենակարևորը «հմի» և «նորի» հակադրությունն է: Առանձնակի կարևորություն է տրված Հին ու Նոր ուխտերին և դրանց հետ սերտորեն կապված Հին և Նոր Կտակարաններին: Այդ է վկայում վերջիններիս հենց անվանումը: Այսինքն՝ «ուխտ» բառի բազմաթիվ ճշանակությունների շարքում, երևի, պատահական չէ «Կտակարան» (διαθήκη) իմաստը: Ուստի Սուրբ Գրքի Հին և Նոր Կտակարան անվանումներն իմաստային առումով, թերևս, նույնն են, ինչ Հին ու Նոր ուխտերը: Բացի այդ, տեսանք, որ «Նոր Ուխտ» և «Նոր Կտակարան» բառակապակցությունները որոշ հեղինակների գործերում, կարծես, տարանջատված չեն: Թվում է նույնիսկ, որ Նոր և Հին Կտակարաններն էլ են մտնում «հմի» և «նորի» հակադրության շրջանակի մեջ: Համեմայն դեպս, հակադրման մասն փորձեր արվում էին՝ դատելով Արքեպիսկոպոս

⁸⁶ Clemens Alexandrinus, Paedagogus, I.6.32.4.

⁸⁷ Բաղդադումն առկա է Կիպրիանոսի երկում («Մենք, որպես մանուկներ, որպես արմատ չորացած հողի մեջ, հայտարարեցինք Նրա ներկայությամբ» Cyprian, Testimonies II, 13), հմմտ. նաև Որիգենես. «Մենք, որպես մանուկ, որպես արմատ չորացած հողի մեջ, գնկուցեցինք Նրան» (Origenes, Contra Celsum, ed. M. Borret, Origene. Contre Celse, 4 vols. [Sources chretiennes 132, 136, 147, 150. Paris: Cerf, 1:1967; 2:1968; 3-4:1969], 1.54.19 (այսուհետև՝ Origen, Contra Celsum): Նույնը կրկնվում է նաև «Ընդդեմ Կելսոսի» Contra Celsum 6. 75.18 և Նուստինոս Վկայի երկում. «Մենք, որպես մանուկ, որպես արմատ չոր հողի մեջ հայտարարեցինք Նրա առջև» (Justin Martyr, Apol. I, L):

⁸⁸ Vööbus, 1960, p. 39.

⁸⁹ Այդ թեմաներն են՝ հոգևորը և մարմնավորը, «սնուցում»-ը, Նովիվի («մանկավարձ»-ի, մանկավարժի) առկայությունը, գիտությունը (ճշմարտությունը), «որդեկություն»-ը, «մատանգորդ»-ը, պարսկազմը (սարսանայի հնր), «երկնային հարսանիք»-ը, «հիկ»-ը ու «նոր»-ը և այլն:

(կարևորագույնն այն է, որ երկուսն էլ «հավաստի մանկույթ» են) և տարբերություններ, որոնք թվարկելու կարիքը չի զգացվում, քանզի դրանք պարզ տեսանելի են երկու հոդվածներից: Սակայն կանգ առնենք ոչ այնքան բացահայտ մեկ ընդհանրության վրա:

Խոսելով Հիմ Կտակարանի «մանկանց» մասին, նշվեց, որ հրեաներից ոչ բոլորը կարող էին կոչվել այդպես: Նրանք պետք է անպայմանորեն լինեին ոչ միայն Աբրահամի, այլև Իսահակի սերնդից, այսինքն՝ այն ճյուղից, որը սկիզբ էր առել Աբրահամի՝ Աստծու հետ ուխտ կնքելուց հետո: Այդ գիծը շարունակում էին ոչ թե Իսահակի բոլոր որդիները, այլ միայն կրտսերը՝ Հակոբը: Այստեղ ակնհայտ է «ընտրյալի» գաղափարը, ինչը նշանակում է, որ «մանկույթ» եզրը ևս կրում է այդ տրամաբանությունը:

«Ընտրյալի» մույն գաղափարը տեսանելի է և Նոր Կտակարանի «մանկանց» դեպքում, քանզի այդ տերմինով կոչվում էին որոշակի բնութագիր, հատկանիշներ ունեցողները: Ասվածին կարելի է առարկել գոյություն ունեցող այն տեղեկություններով, որոնց համաձայն «մանկույթ» էին անվանվում բոլոր վաղ քրիստոնյաները: Սակայն այս դեպքում էլ չպետք է մոռանալ, որ այն ժամանակ, երբ քրիստոնեությունը դեռևս համատարած չէր, այդ քրիստոնյաներն էլ էին համոզեալ զալիս «ընտրյալի» դերում և մույնիսկ հետապնդվում: Համաձայն որոշակի կանոնների, նրանք էլ էին ապրում համայնքներով: Նշենք մաս, որ «մանկույթ» բաղադրիչը, բացի հիշատակված «Աստված», «Աբրահամ», «խոստում», «ուխտ» բառերից, հանդիպում է «Իսրայել», «Սիոն»⁹¹, «Լույս» և այլ եզրերի հետ:

Խնդրո առարկա արտահայտություններից յուրաքանչյուրը հասկանալու համար հարկ է սահմանել «մանուկ» եզրը՝ օգտագործելով ոչ միայն վաղ հեղինակների տեղեկությունները, այլև Հովհաննես Երզնկացու խրատի տվյալները: Կարելի է առարկել, որ «Խրատ»-ը ավելի ուշ շրջանի աղբյուր է, որի տեղեկությունները չպետք է քննարկվեն վաղ աղբյուրների տվյալների հետ մույն տեսանկյունից: Սակայն դա միակ աղբյուրն է, որում թեման ուսումնասիրվում է ոչ թե հպանցիկորեն, այլ մվիրված է հենց մեզ հետաքրքրող խնդրներին: Հիշենք, որ թեև 5-6-րդ դարերից հետո որոշ վկայություններ առկա են տարբեր երկերում, սակայն քննարկվող մյուսի վերաբերյալ տեղեկությունները սակավաթիվ են:

Պետք է հաշվի առնել մաս այն հանգամանքը, որ հայ հեղինակները, լինելով ավանդապահ դավանաբանական հարցերում, ջանացել են պահպանել խնդրի սկզբնական մոտեցումը: Ուստի 13-14-րդ դարերում վաղ քրիստոնեության շրջանի գաղափարներ արտահայտող հայկական երկերի կամ եզրերի առկայությունը այդքան էլ անսովոր չէ: Այդ պատճառով է, որ Հովհաննես Երզնկացու «Խրատին» մեծ նշանակություն է հատկացվում խնդրո առարկա արտահայտությունների ընկալման համար:

Այսպիսով, «մանուկ» բառը որոշակի հատկանիշներ ունեցող անձանց մատնանշող տեխնիկական հատուկ տերմին է: Վաղ շրջանի գրեթե բոլոր վերոհիշյալ տեքստերի օրինակներում «մանկույթ» եզրը, մեծ մասամբ, կիրառված է ինչպես Եկեղեցական, այնպես էլ աշխարհիկ «քրիստոնյաներին» բնութագրելու համար, որոնք «առաջնորդվում էին բարե-

⁹¹ Հայկական աղբյուրներում էլ են առկա այդ բառակապակցությունները, փն. օրինակ՝ «Ի հարցն մարենագրեցան մանրամասն բնութեամբ. առ խոսա առաքեսցոր զերբախնդիր աշխարասեր համրակն Սիոնի», ՆԱՏԼ, ԼԳ 455:

պաշտ պարզամտությամբ»⁹²: «Մանկունք»-ը, որպես բոլոր վաղ քրիստոնյաների անվա-
նում, հիմնականում վերաբերում է այն ժամանակահատվածին, երբ քրիստոնեությունը
դեռևս համընդհանուր չէր և նույնիսկ հետապնդվում էր: Այդ շրջանում քրիստոնյա «մա-
նուկ»-ներն ապրում էին համայնքներով՝ առաջնորդվելով որոշակի կանոններով:

«Աստծու արքայությունը փոքրիմն է»⁹³ - հայտարարում է Նոր Կտակարանը: «Փոքրը»
վերաբերում է մանուկներին՝ Աստծու հետ մոր ուխտ կնքած մոր մարդկանց, որոնք ոչ թե
«մարմնի իշխանութեան» տակ են, այլ՝ «հոգով, եթե իցե Հոգին Աստուծոյ ի ձեզ բնակ-
եալ»⁹⁴: «Մանուկները» ոգով և մարմնով պետք է մաքուր լինեն, ուստի ցանկալի է, որ
նրանք չամուսնանան, սակայն եթե դա անհնար է, թող ամուսնանան ըստ օրենքի և պահ-
պանեն ամուսնության մաքրությունը: «Մանուկները» հատուկ վերաբերմունք ունեն գիտու-
յան մկատմամբ, առանձնապես Սուրբ Գրքի: Նրանք պարզամիտ են ու «ծիր», պետք է
սնվեն «կաթով», մեջքերը կապեն զոտիով, անմա են «չորացած հողի մեջ գտնվող արմա-
տի»⁹⁵, «հավասար են Աստծու հրեշտակներին»: Նրանք պետք է անսնվեն Տիրոջ զսպտյա-
նը արթուն սպասող ծառաների: Նրանք խաղաղասեր են և պետք է ընտրեն «մեղ և մուրք»
ճանապարհներ: Միաժամանակ նրանք Քրիստոսի զինվորներն են, որոնք քաջ և ան-
պարտ են մնում սատանայի դեմ մղվող պատերազմում:

Երզնկացու խրատից վերադառնալով դեպի տերմինի ակունքները, կարելի է առաջար-
կել «մանկունք» եզրի գաղափարական հիմքի հետևյալ ուղվագիծը: Կարծում ենք, որ
«խրատ»-ում քննարկվող «մանկունք»-ը և «Զգո՛ւ» գրքում վկայված bar Q'yāmā-ն նույն տեր-
միններն են: Դրանք, իրենց հերթին, կապված են հունական և լատինական աղբյուրներում
առկա եզրի հետ, որը հիմնականում վերցրած է դեռևս վերջնականապես չխմբագրված
Նոր Կտակարանից: Այստեղ օգտագործված «մանկունք» եզրն առնչվում է Քումրանի հա-
մայնքում ընդունված և Հին Կտակարանից սերող "pt'ym" (փոքր, հիմար) բառի հետ: Միև-
նույն ժամանակ դրանցից յուրաքանչյուրը կրում է իր դարաշրջանին և երկրին բնորոշ
առանձնահատկություններ:

Արդ, ի՞նչ են մշակում առանձին վերցրած «ուխտի մանկունք», «ուխտի մանկունք
Եկեղեցույ» կամ «մանկունք Եկեղեցույ» արտահայտությունները: Այս հարցին հնարավոր է
պատասխանել, հիմնականում հենվելով հայկական և ասորական մուրթի վրա: Վաղ քրիս-
տոնեական աշխարհում «ուխտ» բառով կոչում էին մաս հավատացյալներին՝ համայնքի
քրիստոնյաներին⁹⁶: Ինչպես արդարացիորեն մշում է Մյուրեյը, այդ ժամանակ «ուխտ» եզ-
րի տակ հասկացվում էր «Եկեղեցին Եկեղեցու ներսում»⁹⁷: Ասվածին կարելի է հավելել՝
այն «Եկեղեցին Եկեղեցու ներսում», որը ներառում էր տվյալ քրիստոնեական համայնքի

⁹² Papias, Fragmenta.

⁹³ Մաթթ. ԺԸ 3՝ «Եթե ոչ դարձցիք և լինիցիք իբրև զմանկերի, ոչ մտանիցիք յարքայութիւն երկնից», հմմտ.
Լուկ. Մաթթ. ԺԹ 14, Ղուկ. ԺԸ 15:

⁹⁴ Առ Հռոմ. Ը 9:

⁹⁵ Մյուրեյը (Murray, 1975, p. 198-199) նշում է, որ հնթանոս ժողովուրդները խորհրդանշում էին չորացած
հող, անսպալար: Ուրեմն, այսպիսի էլ «մանուկները» այլաբանորեն «արմար» են կոչվում և խորհրդանշում են նոր
կյանքը չորացած հողի վրա:

⁹⁶ Տե՛ս Զևեփյան, 1990, էջ 48:

⁹⁷ "the church within Church" - Murray, 1975, 13-14.

բոլոր (թե՛ կղերական, թե՛ աշխարհական) դասերը: Այսպիսով, «ուխտ Եկեղեցույ»-ն⁹⁸ ավելի լայն եզր է և դրա տակ պետք է հասկանալ տվյալ տարածքի ողջ քրիստոնյա համայնքը: Դրանք թվում էին մրանք, ովքեր ապրում էին ըստ «մանուկների» կանոնների և «միաբան» էին այդ օրենքների մկատմամբ: Ուստի և՛ «ուխտի մանկունք», և՛ «ուխտի մանկունք Եկեղեցույ», և՛ «մանկունք Եկեղեցույ» բառակապակցությունները ընդգրկվում են «ուխտ» հասկացության մեջ: Այսպիսով, «ուխտավորներ» տերմինն ավելի լայն իմաստ ունի, քան բոլոր հիշատակված բառակապակցությունները⁹⁹:

Իր հերթին, «ուխտի մանուկ»-ների շարքում կային կղերականներ, որոնք վկայված էին երկու՝ «ուխտի մանկունք Եկեղեցույ» կամ «մանկունք Եկեղեցույ» անուններով, որոնք սակայն մատնանշում էին միևնույն դասը: Դեռ մինչև վերջ պարզված չեն այն էական գաղափարները և դոկտրինաները, որոնք ներառում է «մանկունք Եկեղեցույ» արտահայտությունը: Սակայն կարելի է զատել որոշ հատկանիշներ և անել հետևյալ եզրահանգումները: Պարզ է, որ այդ խմբի անդամները, հոգևորական լինելուց բացի, «մանուկ» էին, այսինքն՝ ունեին սահմանված առաքինություններ և յուրահատկություններ, որոնք բնորոշ էին խիստ օրենքներով ապրող «մանուկներին»: «Մանկունք» եզրով կազմված այլ արտահայտությունների շարքում սրանք ավելի ուշ են կազմավորվել և սակավ են վկայված վաղ տեքստերում: Այդուհանդերձ, «մանկունք Եկեղեցույ» արտահայտությունը գոյություն է ունեցել արդեն 4-րդ դ., իսկ դրանից առաջ մկատելի են դրա ձևավորման որոշ հետքերը:

Ի տարբերություն այլալեզու բնագրերի, արտահայտությունը լայնորեն կիրառված է հայկական աղբյուրներում: Որքանով կարելի է դատել առկա տեղեկություններից, «մանկունք Եկեղեցույ» խմբին պատկանող կղերականները Եկեղեցական մեծ պաշտոններ չէին զբաղեցնում. ըստ Երզնկացու՝ մրանք քահանաներ և սարկավազներ էին: Այնուամենայնիվ, «մանկունք Եկեղեցույ»-ն ինչ-որ չափով ընտրյալ դաս էին կազմում. մրանք համար էին մախատեսված բոլորին ոչ հասու բազմազան գրվածքներ, մրանք էին անվանում «սուրբ մանկունք Եկեղեցույ, հրեշտակերամ լուսաձիր դասք կրօնաւորաց»¹⁰⁰: Բառակապակցությունը կարելի է սահմանել հետևյալ կերպ. «մանկունք Եկեղեցույ»-ն կրոնավորների հատուկ դաս էր, որը կրում էր «մանուկներին» բնորոշ առանձնահատկություններ և կենցաղավարում էր որոշակի առաքինությունների, բավականին խիստ կանոնների համաձայն:

Պետք է զատորոշել երկու՝ «ուխտի մանկունք» և «ուխտի մանկունք Եկեղեցույ» (կամ «մանկունք Եկեղեցույ») խմբերը: Առաջին խմբում ընդգրկվում էին ինչպես աշխարհական, այնպես էլ կրոնավոր անձինք, որոնք ապրում և գործում էին համաձայն «մանկանք»

⁹⁸ Խոսքովիկը փայխ և հեկնյալ բացատրությունը «ուխտ» եզրի վերաբերյալ. «Ուխտս ասէ, որ ըստ քահանայականին վիճակեալ են» կամ «Ուխտ ասելով Եկեղեցույ, զի ամենեքին նուիրեալ են ի սպասաւորութիւն և ի կարգաւորութիւն Եկեղեցույ» Խոսք. Ժմ. և պարզ, հմմտ. նաև «Սեղոնսպրոսի վարքի» հայերեն թարգմանության մեջ առկա օրինակները, Սոկրատ, Էջ 721 (առնու գուխար Եկեղեցույն), նաև Կաղանկապոլացի, Էջ 26՝ «և յամենայն սուրբ ուխտի Եկեղեցույ»:

⁹⁹ Ուստի bar Q'yāmā-ն չի կարող «ուխտավոր» բառի հոմանիշ համարվել, ինչպես համոզված է Զ. Նեդունգատթը (G. Nedungatt, The Covenanters of the Early Syriac-Speaking Church, OCP, vol. 39, fasc. 1, Roma 1973, pp. 191-215; 420-444., p. 203):

¹⁰⁰ Կիրակոս Դրագարկցու Մեկնութիւն Յովհաննու Անսարանին, Թ. Ոսկերեքանի, Կ.Պոլիս 1717, Էջ 962:

պատգամների: Միմյուր երկրորդ արտահայտությունը կիրառվում է բացառապես հոգևորականների հատուկ դասի մկատմամբ: Տարբերակումն ակնհայտ է, առաջին հերթին եկեղեցական կանոններում, որտեղ այս խմբերը հիշատակվում են առանձին: Այդ եմ վկայում ման «Ռաբուլայի հրահանգներ»-ը¹⁰¹:

Այսպիսով՝ «մանուկ» բառը հատուկ, տեխնիկական տերմին է: Դրանով եմ սքողվել վաղ քրիստոնեության զաղափարախոսությունը, հիմնականում արևելյան եկեղեցիների վարդապետությունն ու կանոնները, որոնք, հավանաբար, ընդհանուր եմ եղել վաղ՝ մախ-մական, ընդհանրական եկեղեցու համար: Այդ, հավանական աղբյուրները լրացուցիչ տեղեկություններ եմ պարունակում քննարկվող եզրերի վերաբերյալ, որոնք մասստում եմ կարևոր թեմաների և ոչ ակնհայտ աղերսների ուսումնասիրմանը. օրինակ, տվյալ դեպքում հայկական մյուսն է, որ իմ-որ չափով լույս է սփռում «մանուկ» բարդ եզրի առանձնահատկությունների և իմաստի վրա:

Վերջում, մեկ անգամ ևս մշեմ, որ մերկայացված եզրահանգումները, ավելի խորը հետազոտման կարիք ունեցող «մանկունք» թեմայի, ուսումնասիրության միայն այս փուլի արդյունքներն եմ:

¹⁰¹ F. C. Burkitt, *Early Eastern Christianity*, London 1904, p. 143-148, Vöðbus, 1960, pp. 34-50.